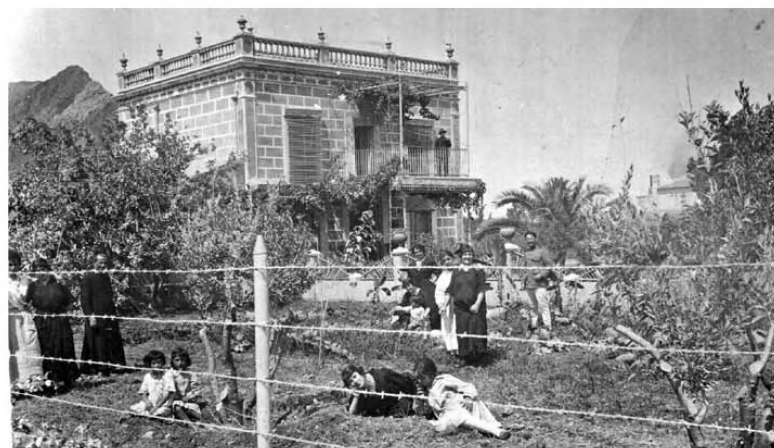


ALQUERIES I CASES BURGSES DEL TERME D'ONDARA

Robert Miralles i Cebrià



*Casa d'estiueig del general Valeriano Bosch Sánchez als Pedregals (1910).
Foto cedida per Toni Ortola Romans.*

Marc geogràfic

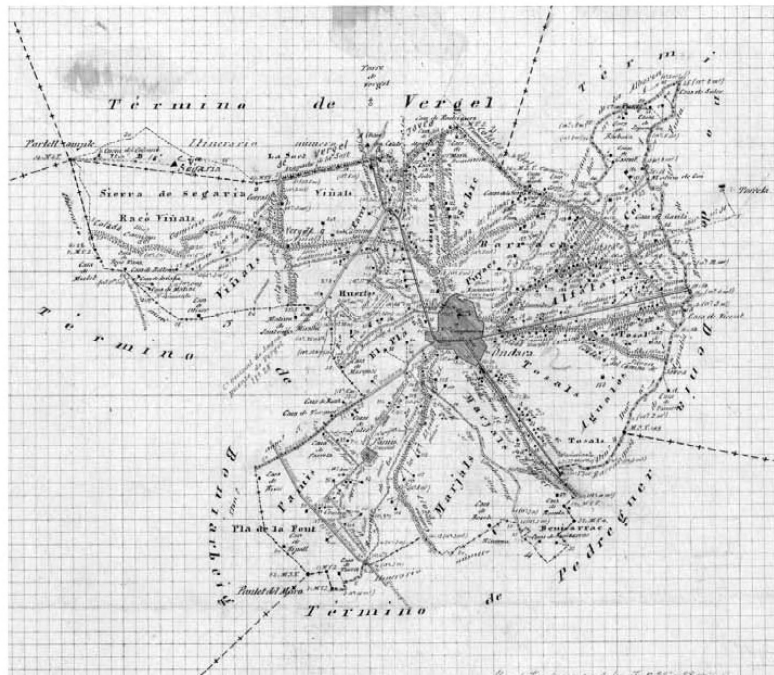
L'àmbit territorial del estudi es limita al terme municipal d'Ondara, de 10,3 Km², un territori pla en la seua major part, a excepció del sector nord-oest, ocupat per la serra de Segària, el sud-est de la població, amb les llomes de la partida dels Tossals, i el casc històric de la població, situat sobre un promontori.

Contingut

Donant deliberadament l'esquena al casc urbà d'Ondara, l'estudi indaga sobre com ha evolucionat històricament l'activitat constructora dels ondarencs al terme, posant especial èmfasi en el període 1850-1920, moment en què s'erigiran les cases de camp més destacades del nostre patrimoni rural.

Les fonts

Plànols -com el de la imatge, de 1898-, cadastres, fotos, escriptures de propietat i entrevistes personals són les fonts més importants d'on s'ha nodrit aquest treball.



Plànol del terme municipal d'Ondara

Intenció

Clarament, posar en valor un patrimoni importantíssim que no gaudeix de cap protecció jurídica ni urbanística i que hem de conèixer, en primer lloc, per tal de divulgar-lo i salvaguardar-lo com una herència més per a les futures generacions d'ondarencs.



Quan Ondara no era res

Fa uns milers d'anys (entre 80.000 i 30.000), quan Ondara no existia ni hi havia ondarencs ni existien conceptes com «terme municipal», el territori que ens envolta va rebre els primers pobladors de la branca humana dels Neandertal. Ells no es feren casa a la plana, perquè era perillós i perquè les coves de Segària, com les del Colom, del Corb, la Fosca -imatge de l'esquerra- satisfien sobradament les seues necessitats de seguretat i confort (aixopluc, refugi contra les feres i els estranys, espai acondicionat front les baixes temperatures exteriors...).



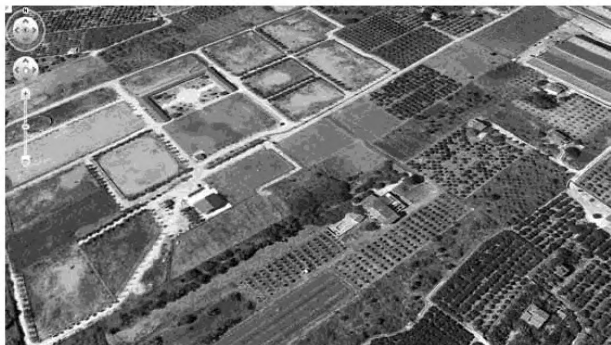
Apareixen els romans

L'arribada dels romans a la nostra comarca, al voltant del 211 aC, implicaria una autèntica revolució pel que fa a l'ocupació del territori. Ells serien els primers constructors d'habitatges dispersos de caràcter

residencial i agrícola, les famoses vil·les, a diversos indrets de l'actual terme, com ara a la finca de Romualdo Llorens i a la vil·la, terrisseria i necròpolis pròximes a la casa d'Albors, a la necròpolis de les Pujades, o a les vil·les de la Barraca i el Pla de la Font. Però, a més, apareix un assentament ibèric en la cara posterior de la casa d'Albors, lluny del seus assentaments tradicionals en llocs més elevats del territori (el Passet de Benimeli, la Penya Roja o Benimaquia), del que queden pocs registres materials.

Part de l'islam

A finals de 713 aquestes terres s'incorporaren a l'Imperi islàmic i, en poc de temps, l'assimilació de la seua gent a aquesta extraordinària civilització -que tant ens va aportar- fou total. En unes dates pròximes als segles X i XI ja tenim constància de l'existència d'Ondara, i de



Imatge aèria de la partida Benicarrac

forma més imprecisa de les alqueries islàmiques de Vinyals, Pàmies i Benicarrac (l'única que apareix esmentada expressament en el Llibre del Repartiment), assentaments humans cap dels quals superaria les 20 cases.

Els homes de la creu

Es dona com a indiscutida la sacrosanta data del 6 de juny de 1244 que el rei d'Aragó, Jaume I, va entrar a l'alqueria musulmana d'Ondara, la qual cosa significava un simple canvi de mans, perquè de pobladors cristians havien de passar molts anys en vore'n cap. Així que les alqueries de Vinyals (1385), «...d'un tal en Pàmies» (1379) – on s'alternen les denominacions d'alqueria de Pàmies amb el de Ràfol de Pamis- i Benicarrac continuaren sent poblades per musulmans (a partir d'ara, anomenats mudèjars), però amb unes altres condicions, les imposades pels homes que vingueren del nord enlairant la creu de Jesucrist.



Imatge aèria de l'alqueria de Pamis

De la conquesta al segle XVII

A les alqueries anteriorment citades (La guerra entre els dos Peres, de 1356 a 1363, afectà sobretot l'alqueria de Benicarrac, que resultà destruïda i abandonada, encara que se'n recuperaria), hem de nomenar les de Benizeit –de moment, d'impossible ubicació-, el Rafal de Salomó –en l'actual partida Salomó, al nord el pont d'El Verger- i la Jovada– pròxima a Pàmies-, d'efímera vida, totes elles ressenyades en la compra que efectuà Alfons el Vell, duc de Gandia, al senyor d'Ondara i cavaller seu, Lluç de Bonastre, al juliol de 1396. Apareix igualment referenciat el molí de l'Almúnia –futur molí de Sendra-, primer molí hidràulic construït per orde d'En Bernat de Bonastre, senyor d'Ondara, al voltant de 1372, i primer edifici aïllat del que tenim constància al nostre poble.



Ruïnes de l'antic molí de l'Almúnia, posteriorment anomenat de Sendra.



Vista aèria del complex senyorial de l'alqueria de Vinyals

Del segle XVII a l'apogeu constructor del segle XIX

L'expulsió dels moriscos deixà ferida de mort l'alqueria de Benicarrac, que, d'ara en endavant, quedaria reduïda a simple topònim i partida de terra. Pàmies/Pamis —en esta època s'empren indistintament els dos noms— superaria aquesta neteja ètnica amb nous pobladors cristians, i Vinyals arrossegaria l'angúnia fins mitjans de segle, quan quedaria deserta per sempre (CHABÁS).



Alqueria de Vinyals

D'edificis significatius disseminats, cal afegir al ja esmentat molí de l'Almúnia d'altres molins nous, com el d'Alcovir (mínim, des de 1599) i el d'en Coll o d'Aníbal (mínim, des de 1682). En el segle XVIII s'incorporen com a novetats «...una capilla extramuros, donde se dice misa todos los viernes de Cuaresma, con invocación del Santísimo Cristo» (ESPINALT i FABIÁN y FUERO), que no ha der confosa amb l'actual capella del Crist, de finals del segle XIX, i “una casa de campo, de Juan Morant” (Fabián y Fuero), sense que es concrete el seu emplaçament. Si atenem als testimonis orals, en les primeres dècades del segle XIX correspondria la construcció de la casa de Benicarrac, a càrrec d'una família de Pedreguer, els Ferrando, i el molí Nou, erigit pels Ferrando, família benestant d'Ondara, en les dècades dels anys 30-40 del mateix segle. A banda d'açò, pel terme sols podríem trobar algun que altre corral destinat al bestiar. Cal tenir en compte que els habitatges rurals tenien un difícil encaix en els pobles de jurisdicció senyorial, com Ondara, a banda de la temeritat que suposava viure al camp en una època i una comarca famosa pel fenomen del bandolerisme. Fins 1840, els únics sorolls que se sentien al nostre terme eren el cant dels ocells o el d'algun llaurador, buscant fer més lleugera la feina del camp.



Moli Covi (o d'Alcovir, de Fernando, de Cabrera i de Pepe Tono)



Ruïnes de l'antic moli d'en Coll o d'Anibal



Moli Nou o de Ferrando

L'època daurada: de 1850 a 1900

La liquidació del règim senyorial, que va començar en la guerra del Francès (1808-1814) i va acabar amb les lleis desamortitzadores de Madoz i Mendizábal, entre d'altres, i la transformació del camp ondarenc, que va passar d'una agricultura de subsistència al monocultiu de vinya de raïm moscatell, per a elaboració i comercialització de la pansa, van possibilitar l'aparició d'una burgesia agrícola i comercial a Ondara, que, bé per necessitat o per simple ostentació, va erigir els primers riurals i les primeres alqueries i cases d'estiueig, gràcies a la ràpida acumulació de capitals dels que se'n beneficiaren. L'auradors benestants, comerciants, industrials, botiguers i professionals liberals van ser els protagonistes d'aquesta veritable febre constructora. Com a resultat d'açò, la progressió del nombre de construccions al terme va ser meteròrica: 32 en 1858, 254 en 1873 i 428 en 1900.

Riurals aïllats —no en queda cap—, modestes *casetes amb riural* adossat o sense i *alqueries* de notable fàbrica, foren les primeres construccions que el terme veié florir, ubicant-se sobretot a la vora dels camins principals i de les carreteres: camí dels Poblets, camí d'El Verger, camí de les Alfatares, camí de la Mar, carretera de València, carretera d'Alacant, etc, destacant les de Pedro Grustán Perelló i Francisco Bosch Bosch (Pedregals), Vicente Soler Estela i Vicente Soler Durà (Pamis), Bautista Puigcerver Martí (Alfatares) Vicente Miralles Gilabert (Marjal) o Juan Estarca Gayà (Xebic). Alguns espais físics, com el sector nord de la partida Vinyals, propietat de pocs amos, i la partida Marjal quedaren al marge d'aquesta febre constructora.



Riural Xebic



Riural Pamis

*Riurau Xebic**Riurau Pujades**Alqueria Miralles (Marjals)**Alqueria Falandar (Alfatares)**Riurau casa dels Nispros
(Pla de la Font)**Riurau alqueria Quito Alfatares**Alqueria riurau d'Iñareta (Pedregals)**Alqueria riurau Soler 1 (Pamis)*

Ultrapassat l'equador del segle i amb un negoci, el de la comercialització de la pansa, que cada dia proporciona més beneficis, s'erigiran entre 1870 i 1900 els millors exemples d'arquitectura residencial -les vil·les o alqueries d'estiueig-, així com alqueries de notable factura, propietat de llauradors benestants. D'entre les primeres, volem destacar les emplaçades a la partida dels Pedregals per diferents representants de la família Bosch (el general Valeriano Bosch Sánchez, Romuado Bosch Piera, José Luis Bosch Oliver...), totes orientades a l'est, amb entrada des de la carretera, aliniades segons un pla establert i amb un patró comú (planta quadrada i coberta a quatre aigües), que podríem qualificar com la «primera urbanització residencial» del poble; les d'Andrés Mud, Iñareta, Pepe Gavilà, Desusa i Pepa *Sacramento*, Juan Chelvi (apotecari, originari d'Alberic), Juan Mejías o Borrull en la mateixa partida Pedregals. I a banda d'aquestes, en altres indrets del terme tenim les de Nicolás, Casto i Francisco Merle (Casa Merle i una segona a l'altra banda de la bassa de Santonja), una acabalada família de comerciants deniers d'origen francès al peu de Segària, als Vinyals; la d'Eutimio Carrió Roselló, al Molló; la d'Agustín Cucarella (merescall, originari de Gandia), al Salomó; les de Dionisio Bosch Gavilà (ara, dels Calderers) i la de Ma Ana Serra Morell (Casa de la Drogueria) al Saladar; les de Francisco Martínez Iñareta (Casa Quito), Valeriano Ferrando Martí (Casa del Mayorazgo), Josefa Gavilà Lucas, Jesús Sendra Miralles (Casa del Militar) a les Alfatares; la de Santiago Boluda Doménech, a la Marjal; la de Pedro Ferrando Llorca, a les Pujades o les de Pedro Morell Marco al Pla de la Font. L'obertura de la carretera general Silla-

Alacant en 1875 també propicia l'erecció de ventes a peu de via, com la famosa *Venta de Cucala* pel vergerí Esteve Cabrera Noguera, curiosa denominació que respon al cognom d'un militar d'alta graduació, hoste habitual de la venta, quan passava per les terres de la Marina.



Casa d'estiueig Bosch 1 (Pedregals)



Casa d'estiueig Bosch 2 (Pedregals)



Casa d'estiueig Bosch 3 (Pedregals)



Casa d'estiueig Bosch 4 (Pedregals)



Alqueria Morell (Pla de la Font)



Alqueria Pujades



Casa dels Calderers (Saladar)



Casa de la Drogueria (Saladar)



Casa Merle (Vinyals)



Casa d'Eutimio Carrió (Molló)



Casa Quito (Alfatares)



Casa Whalton (Moli d'en Coll)

*Casa Jesús el Militar (Alfatares)**Alqueria Moli d'en Coll**Casa del Mayorazgo (Alfatares)**Casa Santiago Boluda (Marjals)**Alqueria riurau Bosch (Pedregals)**Alqueria riurau Soler (Pamis)*

Crisi econòmica, crisi constructora: de 1900 a 1920

L'epidèmia fil·loxèrica de 1908, que va assolir milers de ceps de raïm del terme, va dur a la ruïna i a l'emigració a moltes famílies ondarenques. Aquesta gran debacle econòmica va afectar substancialment l'activitat constructora del poble: baixà el ritme i també la qualitat dels immobles alçats, llevat d'algunes notables excepcions. Entre aquestes, hem de destacar Vil·la Paquita (partida Pedregals) i la casa dels Nispros o de Ferrando (partida del Pla de la Font). La primera va ser construïda per Carlos Bosch Díaz, fill del general Bosch, en 1913, amb un cost astronòmic per a l'època, 175.000 pts, seguint el canó arquitectònic de les construccions càntabres del Valle del Pas, ja que l'esposa, Paquita Lavín, era santanderina i filla d'un dels fundadors del banc de Santander; a més, foren peons càntabres els que treballaren en l'erecció de la casa. La segona va ser erigida per José Ferrando Ferrando, amo del molí Nou, sobre una caseta vella anterior en els primers anys del segle XX i consta de tres altures —la primera, per al personal del servei domèstic— i torre, amb estètica modernista. D'altres edificacions a destacar són les alqueries de Luís Lluzar Mestre, de 1915, a les Pujades, i de Bautista Pérez Doménech, Batiste *el de la Baixadeta*, als Pedregals, amb els diners aconseguits en la seua aventura nord-americana.

*Vil·la Paquita (Pedregals)**Casa Ferrando o dels Nispros
(Pla de la Font)*

*Alqueria Luis Lluzar Mestre (Pujades)**Caseta Bautista Pérez Doménech
(Pedregals)*

De 1920 a 1950

El final de la Segona Guerra Mundial, el retorn de molts ondarencs emigrats de l'Argentina i els Estats Units i una certa recuperació de l'economia espanyola en la dècada dels 20 van estimular l'activitat constructora al nostre poble, incomparablement menor que en l'etapa anterior. Sense cap dubte, el més important exponent de l'arquitectura rural d'alta gamma és la Casa d'Albors (o Roja, pel color amb què ha estat pintada la major part del temps), erigida en la partida Vinyals per l'alcoià Remigio Albors Raduán, empenedor empresari alcoià, fundador de la fàbrica de paper de fumar *Bambú*, cofundador de la companyia d'autobusos *l'Alcoiana* i president honorífic del diari monàrquic ABC, entre altres. La casa i els jardins d'Albors han estat estudiats profussament i comparats amb els palauets i vil·les de les riberes del riu Brenta, a la regió italiana del Véneto. En els anys 60 la propietat recaigué sobre el famós metge cirurgià granadí i degà de la facultat de Cirurgia de la Universitat de València, Francisco Martín Lagos. La mort d'aquest i, posteriorment, de la seua viuda va precipitar la decadència i degradació de la propietat, agreujada per diversos assalts a la casa i un incendi que van amenaçar la seua estructura. Actualment, portes i finestres es troben tabicades i el seu futur obert a la incertesa.

Durant els primers anys de la II República s'hi construïran altres cases de camp de cert interès, però ben diferents a les de l'últim terç del segle XIX. Parlem de la casa *El Pomell* (1933), d'Emilio Carpio Català, i *la Palmera*, dels germans Quico i Pepe Mestre, als Pedregals; la casa

de Batiste Durà Durà, al pla de la Font; la d'Amparo Sapena Estarca, a Xebic (1956); *vil·la Consuelo* (1950), de Manuel Berenguer Rocamora, Manolo *el de les Carreteres*, a Parri; la de Morell, al Molló (construïda sobre una edificació anterior amb riurau, del qual s'han aprofitat les columnes de tosca per a habilitar un ombrall a l'esquerra de la casa), o *vil·la Ma Vicenta* (també coneguda com el xalet de Mongil, 1955), del vallisoletà Teodoro Mongil Prieto a les Alfatares.

*Casa Roja o d'Albors (Vinyals)**Casa el Pomell (Pedregals)**Casa José Durà (Pla de la Font)**Vil·la Consuelo (Parri)*

*La Palmera (Pedregals)**Casa Pascual Gomis (Molló)**Xalet de Mongil (Alfatares)**Casa Amparo Estarca (Xebic)*

La característica comuna a estes últimes rau en el seu *modernisme* (el modernisme descafeinat que tenim a la comarca i al país, llevat d'algunes cases d'Alcoi, València, etc.), consistent en l'abandó de les formes clàssiques per part dels academicistes, publicitat al nostre entorn pels mestres d'obres, i de la pedra picada calcària en portals, finestres, soculades, lloses de balcons, cantonades, etc; l'ús de la barana a la coberta, ocultant les vessants; finestrals d'acusat desenvolupament vertical i molt estrets, l'ús de manises a la frontera, recercat a la part superior dels finestrals, etc. Però sempre és possible trobar algun detall classicista o historicista, com els encadenats imitant la pedra picada en els cantons, i es manifesta en habitatges rurals construïts als anys 20-30, els primers xalets, molt usuals als llocs d'estiueg, com les Rotes de Dénia. Solen ser de planta quadrada –influenciats per les cases de camp

de finals del XIX-, una altura o dos, senzills i d'escassa decoració. En el cas de la casa de Durà, al Pla de la Font, es conjuguen elements de l'arquitectura nòrdica, les fortes vessants que es veuen darrere la torre, amb altres modernistes, com la torre, que sembla una mala còpia de la torre existent al carrer Mester Serrano, 25 de Pedreguer. La caseta *El Pomell* és la que millor representa el modernisme desvaït i popular de la nostra comarca, destacant els frontons mixtilínijs –utilització de formes rectes i corbes- que recorden els frontons de l'arquitectura religiosa del XVIII.¹

El que hem perdut pel camí

Sabem que d'edificacions disseminades, n'hem tingut poques al llarg del temps, si més no fins l'equador del segle XIX. Ara bé, mai sabrem quantes ni com eren els habitatges desapareguts en episodis històrics rellevants, com la guerra dels dos Peres (el cruel, de Castella, i el nostre Pere el Gran), que es va endur per davant l'alqueria de Benicarrac, o l'expulsió dels moriscos, que feu agonitzar l'alqueria de Vinyals, fins la seua extinció a mitjans del segle XVII.

*Casa de Benicarrac, desapareguda en favor d'una instal·lació equina.*

¹ Agraïsc el valuós assessorament de l'arquitecte i urbanista Josep Ivars i Pérez en la caracterització dels immobles ressenyats en aquest període.

El que sí sabem és que en dates recents han estat esborrades del mapa, davant dels nostres ulls, cases de camp de gran valor. La desídia, la penúria econòmica o la construcció d'infraestructures públiques han eliminat per sempre immobles rurals irrepetibles; entre aquests, cal fer esment de la casa de Benicarrac, la casa del Notari Blai Frasset² –junt a l'antic Xopar, on ara s'emplaça la ITV d'Ondara-, del segle XIX, que va caure de pura ruïna en la dècada dels 70; l'alqueria de José Durà Torres –originalment, pertanyent a Ma Dolores Morand Miquel, marquesa de Valero de Palma-, del segle XIX, abandonada primer i afectada per les obres de la variant de la CN-332 Ondara-El Verger; la casa de Vicente Vives Terenti al Pla de la Font, del segle XIX, també expropiada i demolida per les obres abans citades; el xalet de Rafael Mollà a Parri, dels anys 30 del segle XX, eliminada per l'obertura del carrer Marià Benlliure; o el xalet d'Iñareta al tram final dels Pedregals, dels anys



Riuada de 29 de setembre de 1971. Amb el número 1, la casa de José Durà Torres, i amb el 2, la casa de Vicente Vives Terenti, al Pla de la Font-Parri.

² De les activitats il·lícites d'aquest personatge originari de Rafelcofer (la Safor), resulta molt recomanable la lectura de l'últim llibre de Manel Arcos *El robatori de Benimassot*, pàgines 96-99, IECMA i Tivoli, 2013. L'últim propietari que va habitar la casa fou el notari d'Ondara, també apel·lat Blas Frasset, que morí en acabar la Guerra Civil. La casa estava rodada d'un reixat preciós, amb un plafó ceràmic de Sant Cristòfol en la frontera i una parra enlairada amb pilarets a l'entrada, i fou ocupada fins 1953 per la família Zaragoza, els del Xopar, i venuda després a Antonio Pastor Gil, dels Aurores del Ràfol d'Almúnia.

20 del segle XX, on avui se situa la redona prèvia al pont d'El Verger, que desaparegué igualment víctima de les obres de la variant de la CN-332 Ondara-El Verger, la parcel·la del qual conserva una bona part de l'antiga sènia.



Casa de Rafael Mollà, a la partida Parri, l'endemà de la riuada de 1985.



Alqueria de la marquesa de Valero de Palma (i després de José Durà Torres), poc abans d'iniciar-se les obres de la variant de la CN-332 d'Ondara-El Verger.

El que no hem de deixar perdre

A excepció de la casa dels Nispros o Ferrando, cap immoble dels que apareixen en aquest estudi no disfruta de cap protecció legal en el PGOU vigent. El valor d'aquest conjunt patrimonial està fora de dubte i és obligació de les autoritats locals procedir a la seua inclusió en el Catàleg d'Edificis Protegits del Pla General abans citat, com a exponents arqueològics representatius del nostre passat històric i com a legítima herència de les futures generacions. Igualment, l'autor del present treball considera fonamental que la futura ordenació urbanística de la partida Pedregals, autèntica milla d'or de l'arquitectura d'estiueig i burgesa d'Ondara, s'adapte a l'emplaçament de cada un dels seus immobles i no a l'inrevés.



*La casa Roja, a la vora del camí vell del Verger,
amb les germanetes Paqui i Pepa Zaragoza Pérez.*

Agraïments

A totes les persones que m'han obert les portes de casa, començant per la primera, Amàlia Bosch, fins l'última, Pepita Pérez. A Andreu Almiñana i a sa mare, Marisol Noguera, per les seues indagacions sobre els habitatges de la partida Benicarrac. I, per últim, a l'ajuda inestimable i a l'actitud pacient que he rebut de Marisol Blanco i de Juanito Ginestar, funcionaris de l'Ajuntament d'Ondara.